

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Βυζάντιο – Βενετοκρατία

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΕΣ
ΣΤΟΝ ΘΕΟΧΑΡΗ ΔΕΤΟΡΑΚΗ

Έπιμέλεια

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ • ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
Ήράκλειο 2008

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
Ἡράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1385, 711 10.
Τηλ. 2810 391083, Fax: 2810 391085
Ἀθήνα: Μάνης 5, 106 81.
Τηλ. 210 3849020-23, Fax: 210 3301583
e-mail: info@cup.gr
www.cup.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
Πανεπιστημιούπολη, Ρέθυμνο, 74100
Τηλ. 28310 77780, Fax: 28310 77782
e-mail: dean@phl.uoc.gr
www.phl.uoc.gr

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ
Διευθυντής σειράς: Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

Η ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

© 2008 Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης
& Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης
Ἐπιμέλεια: Ἰωάννης Βάσσης
Στέφανος Κακλαμάνης
Μαρίνα Λουκάκη
Στοιχειοθεσία - σελιδοποίηση: Ἰωάννης Βάσσης
Ἐκτύπωση: ΑΛΦΑΒΗΤΟ
Σχεδίαση ἔξωφύλλου: Βάσω Ἀβραμοπούλου

Οἱ εἰκόνες τῶν σελίδων 13 καὶ 309 εἶναι λεπτομέρειες
ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἀθω, 587μ, φ. 1β καὶ 588μ, φ. 225β, ἀντίστοιχα.

ISBN
978-960-524-261-9
978-960-89758-5-9

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	11
ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΚΟΥΝΤΑΚΗΣ	
'Επιγραφικές μαρτυρίες για τὸν ἐγγραμματισμὸ στὴν πρώτη βυζαντινὴ Κρήτη. Μεταξὺ στοιχειώδους παιδείας καὶ λογισύνης	15
ΜΑΡΙΝΑ ΛΟΥΚΑΚΗ	
Παιδεία καὶ πολιτισμὸς στὴν Κρήτη τὸν 12ο αἰῶνα	29
ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ	
Οἱ εἰκόνες στὴν Κρήτη κατὰ τὴ δεύτερη βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀργότερα. Ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ καὶ λαϊκὴ λατρεία	43
ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ	
'Αγνωστο ἐπίγραμμα στὸν ναῖσκο τῆς Κοίμησης στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Μυλοποτάμου.....	57
ΤΙΝΑ ΛΕΝΤΑΡΗ	
Νόσος καὶ ἐρμηνεία. Διαβάζοντας τὶς ἀσθένειες στὰ ἔργα τοῦ Σαχλίκη καὶ τοῦ Λιμενίτη	71
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ	
Ἰωάννης Λάσκαρης. Ἐνας Κωνσταντινουπολίτης μουσικὸς στὴν Κρήτη	91
ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ	
Ἀνδρέας Δῶνος. Ἐνας λόγιος κωδικογράφος στὴν Κρήτη τοῦ 16ου αἰῶνα	99
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ	
Εἰδήσεις γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὸν Χάνδακα ἀπὸ τὸ 16ο Βιβλίον τῆς «Istoria Candiana» τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου	115

ΜΙΧΑΛΗΣ ΛΑΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

Ἀπηχήσεις τοῦ *Cortigiano* τοῦ B. Castiglione
στὸν Ἑρωτόκριτο 251

ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ

Ἀπὸ τὴν *Orbecche* στὴν Ἑρωφίλη. Ἀναζητώντας τοὺς λόγιους
«συνομιλητές» τοῦ Χορτάτση 263

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

Μοναστηριακὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθῆκες
στὴν Κρήτη τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰώνα.....277

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Μοναστήρια τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης κατὰ τὴ βενετικὴ
περίοδο 289

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

Τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ Θεοχάρη Δετοράκη 311

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΘΕΟΧΑΡΗ Ε. ΔΕΤΟΡΑΚΗ 319

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CPG	Corpus Paroemiographorum Graecorum
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DTC	Dictionnaire de Théologie Catholique
ΔΧΑΕ	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΕΦΣΠΑ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
ΕΜΑ	Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου
GRBS	Greek, Roman, and Byzantine Studies
IG	Inscriptiones Graecae
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
KX	Κρητικὰ Χρονικὰ
LSJ	H. G. Liddell – R. Scott – H. Stuart Jones, <i>A Greek-English Lexikon</i> , Oxford ¹1925–1940
MM	F. Miklosich–J. Müller, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , I–VI, Βιέννη 1860–1890
NE	Νέος Ἑλληνομνήμων
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium
ΠΑΑ	Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
PG	Patrologia Graeca
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit
REB	Revue des Études Byzantines
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΣΚΑΡΗΣ

ΕΝΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ

ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΩΣ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΔΕΚΑΕΤΙΑΣ ΤΟΥ '50 τὸ ὄνομα τοῦ βυζαντινοῦ συνθέτη ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς τοῦ 15ου αἰ. Ἰωάννη Λάσκαρη δὲν ἦταν γνωστὸ στοὺς ἐρευνητὲς παρὰ μόνον ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς του συνθέσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν μάλιστα παραδοθεῖ ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ χειρογράφων.¹ Ἡ κατάσταση διαφοροποιήθηκε ἄρδην μετὰ τὴ δημοσίευση τὸ 1961 ἀπὸ τὸν Μ. Ι. Μανούσακα σειρᾶς βενετικῶν ἐγγράφων ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Λάσκαρη στὸν Χάνδακα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1411 καὶ 1418, τὴν ἐκεῖ ἵδρυση ἀπὸ τὸν ἴδιο σχολῆς βυζαντινῆς μουσικῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ἄδοξο τέλος τοῦ φιλόδοξου αὐτοῦ ἐγχειρήματος μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Λάσκαρη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ νησί.²

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τὰ πορίσματα τῆς μελέτης τοῦ Μανούσακα ἔδωσαν μεγάλη ὥθηση στοὺς μουσικολόγους, κατὰ μείζονα λόγο, νὰ διερευνήσουν, βασισμένοι στὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας ἀλλὰ καὶ στὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρουν τὰ χειρόγραφα, τὰ τῆς φυσιογνωμίας καὶ τῆς ἐν γέ-

1. Βλ. σχετικὰ Μ. Ι. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας ἔναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιρροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα (1418-1419)», *ΕΕΒΣ* 30 (1960-61) 85-144, ἰδ. σ. 88 σημ. 1 μὲ βιβλιογραφία. Πρβ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «Βενετικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος)», *ΔΙΕΕ* 15 (1961) 149-233, ἰδ. σ. 173-174, 188-190. Οἱ ἐρευνητὲς ταυτίζουν πλέον τὸν Λάσκαρη μὲ τὸν συνώνυμό του Συρπαγάνο ἢ Πηγωνίτη (ἀκόμη καὶ Κρητικὸ σὲ ὀρισμένους κώδικες)· βλ. σχετικὰ παρακάτω σημ. 20.

2. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 87-94, 102-127. Πρβ. καὶ Ν. Μ. Παναγιωτᾶκης, «Μαρτυρίες γιὰ τὴ μουσικὴ στὴν Κρήτῃ κατὰ τὴ βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα* 20 (1990) σ. 42· τοῦ ἴδιου, «Ἡ μουσικὴ κατὰ τὴ βενετοκρατία», στὸ *Κρήτῃ. Ἱστορία καὶ πολιτισμός*, τόμ. 2, [Ἡράκλειο] 1988, σ. 298, καθὼς καὶ Γ. Κ. Μαυρομάτης, «Ἀρχειακὲς μαρτυρίες γιὰ τὸν μου-

νει δραστηριότητας του μουσικού από την Κωνσταντινούπολη, ό οποίος για ένα όχι άμελητέο διάστημα δίδασκε τὸ βυζαντινὸ μέλος στὴν Κρήτη χωρὶς νὰ παραθεωρεῖ καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ θέματος, ὄντας, σύμφωνα μὲ τὴν καθολικὴ μαρτυρία τῶν συγχρόνων του, ἐξάίρετος ψάλτης.³ Ἔτσι, τὸ 1966 εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας δύο ἀξιομνημόνευτες συμβολές τοῦ Miloš Velimirović, μὲ τὶς ὁποῖες ἐντάσσεται ὁ Λάσκαρης στὴ χορεία τῶν σημαντικῶν θεωρητικῶν τῆς μουσικῆς τῆς τελευταίας χρονικῆς περιόδου τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ μελετᾶται μὲ ἀκρίβεια καὶ προσοχὴ μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἀνθολογία τῆς Παπαδικῆς, γραμμὴν τὸ 1453, ἡ ὁποία περιέχει καὶ ἔργα τοῦ Λάσκαρη. Ἡ ἀνθολογία αὕτῃ ἀνήκε ἄλλοτε στὴ μονὴ Προδρόμου Σερρών καὶ ἀπόκειται σήμερα στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (ΕΒΕ 2406).⁴ Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Chr. J. Bentas ἐξέδωσε ἕνα θεωρητικὸ κείμενο τοῦ συνθέτη, πού εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Velimirović,⁵ γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο «Παραλλαγὴ τῆς μουσικῆς τέχνης»,⁶ ὁ Μανόλης Χατζηγιακουμῆς παρουσίασε κατάλογο τῶν ἔργων του μὲ ἐμπεριστατωμένες παραπομπές σὲ ὀρισμένους κώδικες πού τὰ παραδίδουν ὅσο καὶ ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν ἐν λόγῳ κωδίκων,⁷ ἐνῶ ὁ Γρηγόρης Στάθης στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ ὄχι μόνον συνόψισε τὰ βιογραφικὰ δεδομένα γιὰ τὸν Λάσκαρη, ἀλλὰ καὶ προχώρησε στὴν ἔκδοση τεσσάρων δεκαπεντασύλλαβων τροπαρίων,⁸ δύο θεοτοκίων καὶ δύο τριαδικῶν, καὶ ἐνὸς ἀκόμη παρακλητικοῦ θεοτοκίου ἀποκαλύπτοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καὶ τὴν

σικὸ καὶ πρωτοψάλτη Χάνδακα Δημήτριο Νταμία», *Θησαυρίσματα* 34 (2004) σ. 320, σημ. 3. Βλ. παρακάτω σ. 96 κ.έ.

3. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 89.

4. Βλ. σχετικὰ Μ. Velimirović, «Two Composers of Byzantine Music John Vatatzes and John Laskaris», *Aspects of Medieval and Renaissance Music*, Νέα Ὑόρκη 1966, σ. 818-831, ἰδ. σ. 821-831, καὶ «Byzantine Composers in ms. Athens 2406», στὸ J. Westrup (ἐκδ.), *Essays presented to Egon Wellesz*, Ὁξφόρδη 1966, σ. 7-18. Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆ, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820*, Ἀθήνα 1980, σ. 109-110, καὶ πίν. 1.1-2 καὶ τὸν Λ. Πολίτη (μὲ τὴ συνεργασία Μαρίας Λ. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2000*, Ἀθήνα 1991, σ. 398-405. Πρβ. καὶ Β. Κατσαρός, *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας)*, Σέρρες 1995, σ. 164, 277 καὶ *passim*.

5. Velimirović, «Two Composers», σ. 823 σημ. 20.

6. Chr. J. Bentas, «The Treatise on Music by John Laskaris», *Studies in Eastern Chant* 2 (1971) 21-27 (μὲ σφάλματα). Ὁ Bentas στηρίχτηκε στὸ χφ. ΕΒΕ 2401, τὸ ὁποῖο προέρχεται, ὅπως καὶ ὁ κώδ. ΕΒΕ 2406, ἀπὸ τὴ μονὴ Προδρόμου (Κατσαρός, *Τὰ χειρόγραφα*, αὐτόθι). Ἀπὸ ἕναν ἄλλον κώδικα, τὸν ἀγιορειτικὸ (Διονυσίου) 570, ἐπανεξέδωσε τὸ ἴδιο ἔργο ὁ Α. Ε. Ἀλυγιζάκης, *Η οκταηχία στην ελληνική λειτουργική υμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 239-240, ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε γενικότερα μὲ τὸ θεωρητικὸ ἔργο τοῦ Λάσκαρη (αὐτ. 153 κ.έ., 158 κ.έ.).

7. Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1975, σ. 333 καὶ *passim*.

8. Μαθημάτων, σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ ὁρολογία.

ποιητική δεινότητα τοῦ συνθέτη.⁹ Μετὰ τὴν ἐν λόγῳ συμβολή, δὲν ἔχει δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας, μὲ μία ἐξαίρεση,¹⁰ ἄλλη μελέτη, ἡ ὁποία νὰ προ-άγει τὰ θέματα τοῦ Λάσκαρη. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τοὺς καταλόγους κωδίκων ποὺ ἔχουν κυκλοφορήσει τὰ τελευταῖα χρόνια, ἔρχονται συνεχῶς στὸ προσκίνητο καὶ νέα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν ἔργα τοῦ μελουργοῦ.¹¹ ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀποδελτίωση σημειώνω, ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ καὶ χωρὶς διά-θεση νὰ ἐξαντλήσω τὸ θέμα, τὸν Vindobonensis Phil. gr. 344,¹² τὸν κώδικα ἀρ. 55 (TA 109) τοῦ Μουσείου Μπενάκη¹³ καθὼς καὶ τὸν ὑπ' ἀρ. 398 κώδι-κα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα τῆς μονῆς Σινᾶ,¹⁴ τρεῖς κώδικες τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,¹⁵ τὸν ἀθηναϊκὸ EBE 3324,¹⁶ τὸν ὑπ' ἀρ. 63 κώδικα τῆς μονῆς Δουσίου,¹⁷ σειρὰ κωδίκων τῶν Μετεώρων,¹⁸ ἐξίσου μεγάλῃ σειρᾷ, ἂν ὄχι μεγαλύτερῃ, ἀγιορειτικῶν κωδίκων ποὺ καταλογογρά-φησε ὁ Στάθης¹⁹ καθὼς καὶ κυπριακῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε πλέον τὸν

9. Γρ. Θ. Στάθης, Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιᾷ, Ἀθήνα 1977, σ. 95 καὶ σημ. 2-3, 96-97, 182-183, 253. Πρβ. I. Vassis, *Initia carminum byzantinorum* [Supplementa Byzantina 8], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 2005, σ. 922 (Index auctorum, s.v. Ioannes Lascaris).

10. A. Jakovljević, Δίγλωσση παλαιογραφία καὶ μελωδοί-ὕμνογράφοι τοῦ κώδικα τῶν Ἀθη-νῶν 928, Λευκωσία 1988, σ. 76-79. Τὸ βιβλίον, ἂν καὶ χρήσιμο λόγῳ τοῦ ὕλικου ποὺ ἔχει ἀπο-θησαυριστεῖ, πρέπει νὰ μελετᾶται μὲ προσοχή.

11. Ἐναν πρῶτο σχετικὸν κατάλογο μᾶς ἔχει προσφέρει ὁ Velimirović, «Two Compos-ers», σ. 826 σημ. 35.

12. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbiblio-thek*, Bd. 1: *Codices historici, codices philosophici et philologici*, Βιέννη 1961, σ. 437-438.

13. Εὐρ. Λάππα-Ζίζηκα καὶ Ματ. Ρίζου-Κουρουπού, *Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1991, σ. 107-109. Τὸν κώδικα μνημονεύει καὶ ὁ Χατζηγιακουμῆς, *Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, σ. 125.

14. Τὰ νέα εὐρήματα τοῦ Σινᾶ, Ἀθήνα 1998, σ. 244.

15. Λ. Πολίτης (ἐπιμέλεια-συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδης καὶ Ἀ. Σακελλαρίδου-Σωτη-ρούδη), *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1991, ἀρ. 35 (σ. 35-36), ἀρ. 45 (σ. 46-47) καὶ ἀρ. 70 (σ. 72).

16. Π. Γ. Νικολόπουλος, *Περιγραφή χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀριθ. 3122-3369, Ἀθήνα 1996, σ. 141-142.

17. Δ. Ζ. Σοφιανός - Φ. Αρ. Δημητρακόπουλος, *Τὰ χειρόγραφα Μονῆς Δουσίου Ἀγίου Βησ-σαρίωνος. Περιγραφικὸς κατάλογος*, Ἀθήνα 2004, ἀρ. 63 (σ. 139).

18. Ν. Α. Βέης (Προλεγόμενα-προσθήκαι Λ. Βρανούσης - Δ. Ζ. Σοφιανός), *Τὰ χειρόγρα-φα τῶν Μετεώρων*, τόμ. 1, *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως*, Ἀθήνα 1998, ἀρ. 192 (σ. 213-215), ἀρ. 203 (σ. 226-228), ἀρ. 246 (σ. 272-273), ἀρ. 479 (σ. 481-483)· τοῦ ἴδιου, *Τὰ χειρό-γραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. 2, *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ*, Ἀθήνα 1984, ἀρ. 208 (σ. 330-332), ἀρ. 210 (σ. 333-336)· Δ. Ζ. Σοφιανός, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τόμ. 3, *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἀγίου Στεφάνου*, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 19 (σ. 37-43), ἀρ. 20 (σ. 43-45), ἀρ. 52 (σ. 134-141), ἀρ. 127 (σ. 377-386).

19. Γρ. Θ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς*. Ἅγιον Ὅρος, τόμ. 1-3, Ἀθήνα 1975-1993, εὐρετήρια, passim.

σηματικό κατάλογο που συνέταξε ο Jakovljević.²⁰ Τέλος, ως συνθέτης και θεωρητικός της Βυζαντινής μουσικής ο Λάσκαρης βρήκε θέση στο έγχειρίδιο του Hunger,²¹ στα τρέχοντα βυζαντινολογικά λεξικά²² αλλά και στο πολύ γνωστό *New Grove Dictionary of Music and Musicians* (τόμ. 10, Λονδίνο 1980, σ. 479).²³

Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι η κρητική «περιπέτεια» του Λάσκαρη είναι το γεγονός που τον κατέστησε ευρύτερα γνωστό στους μελετητές.²⁴ Συνοψίζω σε άδρες γραμμές τα συμβάντα· ο Λάσκαρης έφτασε στην Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη το 1411 πιθανότατα²⁵ και μάλλον νέος ως προς την ηλικία, όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο Velimirović.²⁶ Στον Χάνδακα ίδρυσε αμέσως μουσική σχολή, στην οποία δίδασκε στους νέους έκκλησιαστική μουσική.²⁷ Πολύ ένωρίς απέκτησε μεγάλη φήμη με αποτέλεσμα να προσκαλείται, με την ιδιότητα του ψάλτη, καθώς είχε προνοήσει να λάβει σχετική άδεια από τις αρχές, «ut cantaret ... secundum mores Graecorum» σε διάφορες ιερές τελετές (κηδείες, μνημόσυνα κλπ.).²⁸ Όπως παρατηρεί ο Μανούσας, ο Λάσκαρης ουσιαστικά εκπροσωπούσε το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως στα μάτια των Κρητικών, οι οποίοι είχαν στερηθεί, καθώς είναι γνωστό, ορθόδοξων επισκόπων μετά την εγκαθίδρυση της βενετικής κυριαρχίας.²⁹ Η κατάσταση

20. A. Jakovljević, *Catalogue of Byzantine Chant Manuscripts in the Monastic and Episcopal Libraries of Cyprus*, Λευκωσία 1990, άρ. 32 (σ. 47-52), άρ. 45 (σ. 71-74) και passim. Για τις ένδείξεις Συρπαγάνος, Πηγωνίτης ή και Κρητικός των χειρογράφων αναφορικά με τον Λάσκαρη βλ. Στάθης, *Δεκαπεντασύλλαβος ύμνογραφία*, σ. 96-97.

21. Chr. Hannick, *Βυζαντινή Μουσική*, στο H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τόμ. 3, Άθήνα 1994, σ. 419. Ο Λάσκαρης απουσιάζει από το γνωστό έγχειρίδιο του Wellesz.

22. PLP, άρ. 14535 και ODB, τόμ. 2, σ. 1181 (με έσφαλμένες χρονολογήσεις).

23. Το όνομα του Λάσκαρη έχει πάντως απαλειφθεί από την τελευταία έκδοση του έν λόγω λεξικού, ή οποία κυκλοφόρησε το 2001.

24. Βλ. χαρακτηριστικά Z. N. Τσιρπανλής, *Το κληροδότημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τούς φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 31 και Χρύσα Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», στο David Holton (έπιμ.), *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ήράκλειο 1997, σ. 34.

25. Βλ. την κατάθεση του ίδιου του Λάσκαρη ένώπιον των βενετικών αρχών στις 17 Όκτωβρίου 1418: «... dereliquit [= ο Λάσκαρης] sua bona et parentes suos et venit Candidam, jam sunt anni VIJ uel circa, et continue tenuit scolae et docebat pueros» (Μανούσας, «Μέτρα της Βενετίας», σ. 116, έγγρ. άρ. 9).

26. Velimirović, «Two Composers», σ. 822.

27. «... et continue tenuit scolae et docebat pueros cantum» (Μανούσας, αυτόθι).

28. Μανούσας, αυτόθι.

29. Για τη νέα έκκλησιαστική πραγματικότητα που διαμορφώθηκε στην Κρήτη μετά την κατάληψή της από τούς Βενετούς βλ. κατά κύριο λόγο, πέρα από τις δύο μελέτες του Μανούσας που έχω ήδη μνημονεύσει («Μέτρα της Βενετίας», σ. 85-87 και passim καθώς και «Βενετικά έγγραφα», σ. 149-152 και passim), Τσιρπανλής, *Το κληροδότημα του*

πού ἔτεινε νὰ δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Λάσκαρη στὸν Χάνδακα ἦταν δύσκολο ἔως ἀδύνατο νὰ γίνεи ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ἐκείνους, ἐν προκειμένῳ τὸν πρωτοψάλτη τῆς πόλης Ἑμμανουὴλ Σάβιο ἀλλὰ καὶ τὸν πρωτοπαπὰ Ἰωάννη Συμεωνάκη, οἱ ὁποῖοι ἦσαν, λόγω τῶν ἀξιωματῶν πού ἔφεραν, πρόσωπα τῆς ἀπόλυτης ἐμπιστοσύνης τῶν Βενετῶν.³⁰ Ὁ Σάβιος, πού μαρτυρεῖται μὲ ἀσφάλεια γιὰ πρώτη φορὰ ὡς πρωτοψάλτης τὸ 1414,³¹ ἂν καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτο ἔγγραφο τῶν βενετικῶν ἀρχείων συνάγεται ὅτι κατεῖχε τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἔξι τουλάχιστον χρόνια νωρίτερα,³² εἶναι κατὰ κύριο λόγο γνωστὸς ὡς μουσικὸς καὶ ὑμνογράφος.³³ Πάντως, τὸ πεζογραφικὸ τοῦ ἔργο δὲν εἶναι ἀμελητέο· τοῦ οφείλουμε ἐπιτάφιο πού ἔγραψε γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλέξιου Καλλιέργη, τὸν ὁποῖον ἐξέδωσε ὁ Θεοχάρης Δετοράκης,³⁴ ἐνῶ παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτο ἓνα ἀντιουδαϊκὸ κείμενό του.³⁵ Ἐχοντας πάντοτε σταθερὸ φιλενωτικὸ προσανατολισμό, ὅπως μὲ ἔμφαση ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν κανόνα πού συνέθεσε γιὰ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν,³⁶ διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα τοῦ Χάνδακα κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰῶνα. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Ἰωάννη Συμεωνάκη, ἦταν ἄτομο

καρδινάλιου Βησσαρίωνος, σ. 27-34 καὶ *passim*· τοῦ ἴδιου, «Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης (13ος ἕως 17ος αἰ.) ἀπὸ ἀνέκδοτα βενετικὰ ἔγγραφα», *Ἑλληνικά* 20 (1967) 42-106, ἰδ. σ. 71-72 καὶ *passim*· Ν. Β. Τωμαδάκης, «Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑνετίας ἐν Κρήτῃ ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων Κρητῶν ἀπὸ τοῦ 19' ἕως τοῦ 18' αἰῶνος», *ΕΕΦΣΠΑ* 20 (1969-1970) 21-38. Πολὺ χρήσιμο τὸ βιβλιογραφικὸ ἄρθρο τοῦ Μ. Ι. Μανούσακα, «Σύντομος ἐπισκόπησις τῶν περὶ τὴν βενετοκρατούμενην Κρήτην ἐρευνῶν», *ΚΧ* 23 (1971) 245-308, ἰδ. σ. 278-284 καὶ μεστὴ ἡ τελευταία θεώρηση τῆς Μαλτζέζου, «Το ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ πλαίσιο», σ. 33-37, ἡ ὁποία περιέχει καὶ βιβλιογραφικὸ ὁδηγό. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 97-98.

30. Μανούσακας, «Βενετικὰ ἔγγραφα», σ. 151 καὶ σημ. 1· Τωμαδάκης, «Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ», σ. 28-29.

31. Μανούσακας, «Βενετικὰ ἔγγραφα», σ. 153, 173 κ.έ., 185 κ.έ. *Terminus post quem* τοῦ θανάτου του εἶναι τὸ ἔτος 1449 (Μανούσακας, αὐτόθι, σ. 174).

32. Θ. Δετοράκης, «Μανουὴλ Σαβίου, πρωτοψάλτου Χάνδακος, ἐπιτάφιος στὸν Ἀλέξιο Καλλιέργη», *Θησαυρίσματα* 21 (1991) 34-42, ἰδ. σ. 34 σημ. 2 (= Θ. Δετοράκης, *Βενετοκρητικὰ μελετήματα* [1971-1994], Ἡράκλειο 1996, σ. 413-420), ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης Th. Detorakis – J. Mossay, «Un office inédit de Manuel Sabios pour la fête de l'Unité», *Byzantion* 66 (1996) 489-511, ἰδ. σ. 489 σημ. 2, ὅπου ἐπίσης βιβλιογραφία (= «Μανουὴλ Σαβίου πρωτοψάλτου Χάνδακος Ἀκολουθία στὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν», *Χαριστήριος τόμος σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης κ. κ. Τιμοθέου*, Ἡράκλειο 2001, σ. 169-191). Πρβ. καὶ Θ. Δετοράκης, «Κρήτες μεταβυζαντινοὶ ὑμνογράφοι», *Ἀριάνη* 1 (1983) 236-271, ἰδ. σ. 263 (= *Βενετοκρητικὰ μελετήματα*, σ. 353-385).

33. Βλ. Στάθης, *Δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία*, σ. 97 καὶ 176 καθὼς καὶ Detorakis–Mossay, «Un office inédit de Manuel Sabios», σ. 497-511.

34. Δετοράκης, «Μανουὴλ Σαβίου», σ. 37 κ.έ.

35. Δετοράκης, «Μανουὴλ Σαβίου», σ. 35· Detorakis – Mossay, «Un office inédit de Manuel Sabios», σ. 490.

36. Πρόκειται γιὰ τὸ κείμενο πού ἐξέδωσαν οἱ Detorakis – Mossay. Βλ. ἐδῶ σημ. 32.

μὲ ἰδιαίτερη καλλιέργεια καὶ ξεχωριστὴ ἐπίδοση στὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἔξι κώδικες, τοὺς ὁποίους ἀντέγραψε ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει: πρόκειται γιὰ τὸν Oxoniensis Barocc. 111, τὸν Parisinus gr. 2027, τὸν Vaticanus Ott. gr. 411, τὸν Vaticanus gr. 1122, τὸν ἐπίσης Vaticanus Pal. gr. 215 καὶ, τέλος, τὸν Marcianus gr. IV 57 (colloc. 1428).³⁷

Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐξέδωσε καὶ σχολίασε ὁ Μανούσακας συνάγεται ὅτι τόσο ὁ Σάβιος, κατὰ κύριο λόγο, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι φιλενωτικοὶ ἱερεῖς τοῦ Χάνδακα, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν βαρέως τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Λάσκαρη ἀπὸ τὰ εὐρύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ἀνέμεναν τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νὰ κινηθοῦν, μὲ τὴν ἀνοχή, ἂν ὄχι τὴ συγκατάθεση τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, ἐναντίον του.³⁸ Ἡ ἀφορμὴ δόθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τέλεσης μνημοσύνου στὶς 6 Ὀκτωβρίου 1418· στὸ μνημόσυνο εἶχαν κληθεῖ νὰ συμμετάσχουν πολλοὶ ἱερωμένοι καὶ ἀνάμεσά τους ὁ Σάβιος, ὡς πρωτοψάλτης τοῦ Χάνδακα, ὁ Συμεωνάκης, ὡς πρωτοπαπὰς, καθὼς καὶ ὁ Λάσκαρης, ὁ ὁποῖος ἀποτελέσε προσωπικὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἰωάννη Σκουλούδη, ὀργανωτῆ τοῦ μνημοσύνου. Μόλις ἄρχισε ἡ μνημόσυνη ἀκολουθία, ὁ Λάσκαρης ἐπενέβη καὶ ἄρχισε νὰ ψάλλει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης στάσης γιὰ νὰ συνεχίσει ἕως καὶ τὴν τρίτη, ὑποχρεώνοντας τὸν Σάβιο, ὁ ὁποῖος, ὡς πρωτοψάλτης, εἶχε τυπικὰ τὸν πρῶτο λόγο, σὲ σιγή. Ὅρισμένοι ἱερεῖς, τοῦ περιβάλλοντος ἀσφαλῶς τοῦ πρωτοψάλτη, ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν τελετὴ ἐκφράζοντας ἀνοιχτὰ τὴν ἔντονη δυσἀρέσκειά τους γιὰ τὰ τεκταινόμενα· ἂν καὶ στὴ συνέχεια δύο ἀπὸ αὐτοὺς ἐπέστρεψαν, τὰ ἐπεισόδια συνεχίστηκαν μὲ φραστικὲς ἀντιπαραθέσεις καὶ τὸν Λάσκαρη νὰ ἐπιτίθεται ἐναντίον τῶν ἐν λόγω ἱερέων ὅπως καὶ ἐναντίον τοῦ Σάβιου μὲ σκληρὲς ἐκφράσεις. Ὁ πρωτοψάλτης δὲν ἀπάντησε μὲν στὴν πρόκληση τοῦ Λάσκαρη,³⁹ ἀλλὰ κατέθεσε σχεδὸν ἀμέσως μήνυση ἐναντίον του. Οἱ βενετικὲς ἀρχὲς κινήθηκαν ταχύτατα, γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχε προσυνεννόηση μὲ τὸν Σάβιο, καὶ μετὰ ἀπὸ ἀνακρίσεις, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων διαφάνηκε ὅτι ἡ ἀπόφαση ἦταν προεπιλημμένη, καταδίκασαν τὸν Λάσκαρη νὰ ἐγκαταλείψει μέσα σὲ ὀκτὼ ἡμέρες

37. Βλ. σχετικὰ E. Gamillscheg – D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten. 1. Teil, Handschriften aus Bibliotheken Großbritanniens*, Βιέννη 1981, σ. 110 καὶ *Repertorium..., 2. Teil, Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs...*, Βιέννη 1989, σ. 105· E. Gamillscheg (unter Mitarbeit von D. Harlfinger und P. Eleuteri), *Repertorium..., 3. Teil, Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*, Βιέννη 1997, σ. 122· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *EMA* 8–9 (1958–59) 110–111 (δὲν σημειώνει τὸ παρισινὸ χειρόγραφο). Γιὰ τὸν Συμεωνάκη βλ. ἐπίσης Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 90 καὶ σημ. 5–6, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου, «Βενετικά ἔγγραφα», σ. 152, 189 κ.έ., ὅπου ἐπίσης βιβλιογραφία. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 39.

38. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 89–90.

39. Οὔτε ὁ Συμεωνάκης ἔκρινε σκόπιμο νὰ ἐπέμβει, κάτι ποὺ ὁ Λάσκαρης ἐκτίμησε ἰδιαίτερα (Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 92).

τὴν Κρήτη καὶ μὲ τὴ δέσμευση νὰ μὴν ἐπιστρέψει ποτὲ στὸ νησί, διότι, σὲ ἀντίθετη περίπτωση, κινδύνευε νὰ φυλακιστεῖ καὶ νὰ ἐξοριστεῖ ἐκ νέου.⁴⁰ Τὰ ἴχνη τοῦ Λάσκαρη χάνονται ἔκτοτε καὶ εἶναι ἄγνωστο ἂν ἐπέστρεψε στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ ἂν μετέβη σὲ ἄλλη περιοχὴ τοῦ Βυζαντίου. Ὁ Στάθης, πάντως, ἐπεσήμανε σὲ σιναῖτικό κώδικα πολυχρονισμό πού ἔγραψε ὁ Λάσκαρης πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Η' τοῦ Παλαιολόγου (1425-1448) καὶ τῆς συζύγου του Μαρίας,⁴¹ γεγονὸς πού πιστοποιεῖ τὶς στενὲς σχέσεις πού διατηροῦσε ὁ μουσικὸς μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλή, κάτι πού εἶχε ἄλλωστε διαφανεῖ καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνακρίσεων.⁴²

Κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ἄποψη, ὁ Μανούσακας εἶχε σωστὰ διίδει ὅτι ἡ ἔλευση τοῦ Λάσκαρη στὴν Κρήτη τὸ 1411 δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ἀπλὰ καὶ μόνον ὡς ἀναζήτησις καλύτερης τύχης ἀπὸ τὸν κωνσταντινουπολίτη μουσικὸ ἀλλὰ ὡς κίνησις τακτικῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς ἐνίσχυση τοῦ ὀρθόδοξου φρονήματος τῶν Κρητικῶν.⁴³ Ὁ Λάσκαρης προσπάθησε στὴν ἀπολογία του νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ἡ ἀπόφασί του νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸν Χάνδακα — ἐγκαταλείποντας περιουσία καὶ γονεῖς στὴν Κωνσταντινούπολη — ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν «*justiciam et bonam famam ducalis dominationis Venetorum*»,⁴⁴ ἡ θέσις του ὅμως αὐτὴ φαίνεται ὅτι δὲν ἔπεισε τοὺς ἀνακριτές. Ἄν μελετήσουμε τὶς καταθέσεις τῶν μαρτύρων ὑπεράσπισης πού πρότεινε, εὐκόλα συνάγεται ὅτι εἶχε ἀναπτύξει ἔκτακτη δραστηριότητα στὸν Χάνδακα, ἡ ὁποία τὸν περιέβαλε, καὶ λόγω ὀνόματος,⁴⁵ μὲ μεγάλο κύρος, τεχνηέντως ἐνισχυμένο ἀπὸ ἀναφορὲς γιὰ τὴν ἔνταξή του, ὅπως εἶδαμε, τόσο στὸ αὐτοκρατορικὸ ὅσο καὶ τὸ πατριαρχικὸ περιβάλλον τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ βενετικὲς ἀρχὲς ἐκτίμησαν, ἐνδεχομένως ὀρθά, ὅτι ἡ παραμονὴ τοῦ Λάσκαρη στὸν Χάνδακα θὰ δημιουργοῦσε περαιτέρω τριβὲς καὶ ἐντάσεις ἀνάμεσα στὸ ὀρθόδοξο ἐκκλησίασμα καὶ τὴ λατινικὴ ἱεραρχία πού εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ νησί καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προτίμησαν νὰ τὸν ἐξορίσουν ἀπὸ τὴν Κρήτη.

Θὰ ἦταν λάθος νὰ θεωρήσουμε τὴν περίπτωση τοῦ Λάσκαρη ὡς μεμονωμένο περιστατικὸ τόσο γιὰ τοὺς Βενετοὺς ὅσο καί, ἀντίστοιχα, γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Ἡ Κωνσταντινούπολη παρακολουθοῦσε ἐκ τοῦ

40. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 93-94. Ἀναλυτικὴ περιγραφή τῶν γεγονότων δίνει ὁ Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 90-94, 102-127, μὲ ἄφθονες παραπομπές στὶς ἀρχεαὶκές πηγές. Ἡ ἀπόφασις τῆς βενετικῆς ἀρχῆς αὐτόθι, σ. 122-123 (ἔγγρ. ἀρ. 13). Πρβ. καὶ Velimirović, «Two Composers», σ. 822-823.

41. Στάθης, *Δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία*, σ. 96. Στὸ ἴδιο χειρόγραφο παραδίδεται καὶ «Πεντηκοστάριον ψαλλόμενον εἰς τὸ γεῦμα τοῦ βασιλέως...», ἐπίσης ἔργο τοῦ Λάσκαρη.

42. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 88 καὶ σημ. 2.

43. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 88-89. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 94-95.

44. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 116 (ἔγγρ. ἀρ. 9).

45. Μανούσακας, «Μέτρα τῆς Βενετίας», σ. 89.

